

Research Paper

Investigating and Analyzing the Performance of Safavid Era Women in Promoting Science and Scientific Centers

Hadi Bayati^{1*}, Seyyd Bagher Hosseini Karimi²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

2. Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

Received: 2024/02/16

Revised: 2024/10/22

Accepted: 2024/10/25

Use your device to scan and read the article online

DOI:

10.30495/jzv.2025.33082.4146

Keywords:

Women, Safavid, Development and Promotion, Science, Scientific Centers.

Abstract

Introduction: Women as half of the effective population of the society, they always have an active presence in various aspects of social life. If one of the fields in which women are influential is paying attention to learning and promoting it. In the Safavid period, due to the prevailing political and social conditions, women paid a lot of attention to scientific and educational issues, and despite not having a noticeable presence at the level of society, they had a direct and indirect influence on these activities. Based on this, the aim of the current research is to investigate and explain the position and role of women in the Safavid era in the development and promotion of science and scientific centers.

Methods: The research method in this research is historical-analytical and data collection is done by library method. The main research tool is citing the sources of the Safavid period. Finally, based on the findings from the sources, inferences, explanations and analyzes have been made. This research has analyzed the status of women in the form of two groups of court women and ordinary women.

Findings: The findings of the research show that the women of this era, under the influence of their religious spirit and heart beliefs, by allocating a part of their property for cultural-religious affairs and public works, including establishing educational institutions, holding scientific circles and literature, endowment of books and property, promotion and teaching of sciences in various dimensions were influential in the development and promotion of sciences and scientific centers of the Safavid era, so that a large number of educational institutions of the Safavid era were established by the efforts of these women.

Conclusion: Throughout history, women have always been influential in various political, social and cultural fields; So that in the Safavid period, according to the political and religious conditions, they had an active presence in the field of learning and promoting science. In this period, according to their personal motivations and access to financial and governmental facilities and with their own interests, they promoted science and expanded scientific centers.

Citation: Bayati H, Hoseni Karimi B. Investigating and analyzing the performance of Safavid era women in promoting science and scientific centers. Quarterly Journal of Women and Society. 2025; 15 (60): 188-201.

***Corresponding author:** Hadi bayati

Address: Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Tell: 09107788634

Email: h.bayati@umz.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

Due to having many travelogues and documents, the Safavid period has a relative advantage in the issue of women compared to the previous historical periods. A view that considers women to belong inside the house and does not reflect her social presence. However, it does not seem that women during historical periods such as the Safavid period have completely bound themselves to such a point of view. The flourishing of harems in the Safavid era and the involvement of women in political affairs convinced some historians that the presence of women in the Safavid era was one of the darkest periods of women's lives, but paying attention to the presence of women in society and scrutinizing and carefully examining the activities Their cultural and social values show their real position in the political and cultural developments of the Safavid era society. It is in this context that some women of this era, under the influence of their religious spirit and heart beliefs, in addition to establishing scientific and educational institutions by endowment of real estate and personal assets, caused the life and prosperity of the scientific and educational centers of the Safavid era. They made a lot of efforts to build public and non-profit buildings using the available facilities; So that a large number of educational institutions of the Safavid era were established by the efforts of women and some of them are still standing. Other eras are historical, and considering the role of women in society, examining the status of women in each of these eras, while being aware of the status of half of the human society, can also tell the culture of that society. Based on this, due to the prominent presence of women in the political, social and cultural developments of the Safavid era, using historical sources and descriptive-analytical method, the present article investigates and analyzes the performance of women in the Safavid era in promoting science and scientific centers.

Methods

The research method in this article is of the type of historical research that was

developed in a descriptive-analytical way using library and documentary sources.

Findings

The findings of the research show that the women of this era, under the influence of their religious spirit and heart beliefs, by allocating a part of their property for cultural-religious affairs and public works, including establishing educational institutions, holding scientific circles and literature, endowment of books and property, promotion and teaching of sciences in various dimensions were influential in the development and promotion of sciences and scientific centers of the Safavid era, so that a large number of educational institutions of the Safavid era were established by the efforts of these women.

Discussion

In the Safavid period, women paid a lot of attention to scientific and educational issues, and despite their lack of noticeable presence at the level of society, they had a direct and indirect influence on these activities. Meanwhile, a number of women, due to their political and financial power in the court and society, played an important role in the development and promotion of science and scientific centers during the Safavid period. So that according to the studies conducted based on the sources of the Safavid era, it can be said that the development and promotion of science and scientific centers in this period did not have a certain system, but it seems that the women of this era with personal motives and According to the access to financial and governmental facilities and with their own interests, they promoted science and scientific centers. In addition to acquiring many sciences of the time, these women also supported knowledge and scholars at times.

Conclusion

As the sources of this period have mentioned many women who have been included in the Jirga of religious scholars by authoring relevant works. Holding scientific and religious circles for women and authoring

and copying works has been one of their most important activities in the field of education. Considering the legitimacy of the Shia religion and the government's support for it, one of the issues in which women were influential was the publication of the religious sciences and teachings of the Shia religion. Also, some women, in addition to knowing and mastering the techniques of Persian poetry and literature, were very skilled in writing literary texts and combining poetry and prose, as well as calligraphy, and the writers did not spare their support. In addition, women played an important role in the development of science and learning in this period by establishing scientific and educational centers and endowment of property.

Ethical Considerations

Compliance with ethical guidelines

All participants in the study participated in the study by filling out a consent form, and the researchers assured them that the results of the research were confidential.

Funding

All financial resources and costs for research and publication of the article have been paid by the authors and no financial support has been received.

Authors' contributions

The article is the result of study and research efforts of all authors. Counseling student and the responsible author; the Second author is the first Supervisor; the third author is the second supervisor and the fourth author is the dissertation consultant.

Conflicts of interest

There is no conflict of interest in this research.

مقاله پژوهشی

بررسی و تحلیل عملکرد زنان عصر صفوی در ترویج علوم و مراکز علمی

هادی بیاتی^{۱*}، سید باقر حسینی کریمی^۲

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

تاریخ دریافت:

تاریخ داوری:

تاریخ پذیرش:

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

DOI:

10.30495/jzv.2025.33082.4146

واژه‌های کلیدی:

زنان، صفوی، توسعه و ترویج، علوم، مراکز علمی.

چکیده

هدف: زنان به عنوان نیمی از جمعیت مؤثر جامعه همواره در جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی حضوری فعال دارند. چنانچه یکی از عرصه‌هایی که زنان در آن تأثیرگذار هستند، توجه به علم‌آموزی و ترویج آن است. در دوره صفوی نیز با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم، زنان به مسائل علمی و آموزشی توجه بسیار داشتند و با وجود عدم حضور محسوس در سطح جامعه، به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر این فعالیت‌ها تأثیرگذار بودند. بر این اساس، هدف این پژوهش بررسی و تبیین عملکرد زنان عصر صفوی در توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی است.

روش: روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. ابزار اصلی پژوهش، استناد به منابع دوره صفوی می‌باشد. در نهایت، بر پایه یافته‌های حاصل از منابع استنتاج، تبیین و تحلیل به عمل آمده است. این پژوهش وضعیت زنان را در قالب دو گروه زنان درباری و زنان عادی مورد واکاوی قرار داده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زنان این عصر تحت تأثیر روحیه مذهبی و باورهای قلبی خود، با تخصیص بخشی از دارایی خود برای امور فرهنگی - مذهبی و کارهای عام‌المنفعه از جمله تأسیس نهادهای آموزشی، برگزاری محافل علمی و ادبی، وقف کتب و اموال، ترویج و تعلیم علوم در ابعاد گوناگون در توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی دوره صفوی تأثیرگذار بودند، به گونه‌ای که تعداد زیادی از نهادهای آموزشی عصر صفوی به همت این زنان دایر شده است.

نتیجه‌گیری: زنان همواره در طول تاریخ در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار بوده‌اند؛ به طوری که در دوره صفوی با توجه به شرایطی سیاسی و مذهبی، در عرصه علم‌آموزی و ترویج آن حضور فعالی داشتند. آنان در این دوره با توجه به با انگیزه‌های شخصی و دسترسی به امکانات مالی و حکومتی و با علایق خویش اقدام به ترویج علوم و گسترش مراکز علمی می‌کردند.

* نویسنده مسئول: هادی بیاتی

نشانی: استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

تلفن: ۰۹۱۰۷۷۸۸۶۳۴

پست الکترونیکی: h.bayati@umz.ac.ir

مقدمه

خانواده زنان همواره در طول تاریخ به عنوان بخشی از جامعه در کنار سایر اعضای خانواده متأثر از شرایط سیاسی، اجتماعی و مذهبی جامعه خود بوده‌اند. هر چند در تاریخ ایران دوره اسلامی و بر اساس منابع تاریخی، زنان معمولاً به طور رسمی در فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حضور ندارند، اما در برخی منابع مانند سفرنامه‌های اروپاییان و هم‌چنین، اسناد می‌توان تصاویری از چگونگی حضور زنان در جامعه پیدا کرد. دوره صفویان به دلیل دارا بودن سفرنامه‌ها و اسناد بسیار، نسبت به دوره‌های تاریخی پیش از خود از مزیتی نسبی در موضوع زنان برخوردار است (۱،۲). سکوت معمول منابع داخلی در دوره صفوی مؤید دیدگاه جامعه معاصرشان نسبت به زن هست، دیدگاهی که زن را متعلق به درون خانه دانسته و حضور اجتماعی او را بر نمی‌تابد. با این حال، به نظر نمی‌رسد که زنان در طول دوره‌های تاریخی نظیر صفویه تمام و کمال خود را مقید به چنین دیدگاهی کرده باشند. رونق گرفتن حرمسراها در عصر صفویه و دخالت‌های زنان در امور سیاسی، برخی از تاریخ‌نگاران را متقاعد کرد که حضور زن در عرصه صفویه از تاریک‌ترین ادوار زندگی زنان است، اما توجه به حضور زنان در اجتماع و موشکافی و بررسی دقیق فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی آنان نشان از جایگاه واقعی آنان در تحولات سیاسی و فرهنگی جامعه عصر صفوی است. در همین چارچوب است بعضی زنان این عصر تحت تأثیر روحیه مذهبی و اعتقادات قلبی خود، افزون بر تأسیس مؤسسات علمی و آموزشی با وقف املاک و مستغلات و دارائی‌های فردی، باعث حیات و رونق مراکز علمی و آموزشی دوران صفوی شدند (۳،۴). آنان با استفاده از امکانات موجود برای ساختن بناهای عمومی و عام‌المنفعه تلاش‌های زیادی کردند؛ به طوری که تعداد زیادی از نهادهای آموزشی عصر صفوی به همت زنان دایر شد و بعضی از آنان هنوز هم پابرجاست (۵،۶). بنابراین، از آنجا که وضعیت زنان در هر دوره‌ای با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی آن دوره متفاوت با دیگر ادوار تاریخی است و با توجه به نقش زنان در جامعه، بررسی وضعیت زنان در هر یک از این دوران‌ها ضمن آگاهی و اطلاع نسبت به وضعیت نیمی از پیکره جامعه انسانی می‌تواند گویای فرهنگ آن جامعه نیز باشد. بر این اساس، این نوشتار به دلیل حضور پررنگ زنان در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی با استفاده از منابع تاریخی و به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و تحلیل عملکرد زنان عصر صفوی در ترویج علوم و مراکز علمی می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی در مورد جایگاه زنان در عصر صفوی صورت گرفته که نقش آنان را در ابعاد گوناگون مورد ارزیابی قرار داده‌اند از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «نقش و جایگاه سیاسی زنان هیئت حاکمه در عصر صفوی»، از حسین خسروی و همکاران (۵۵)، به بررسی نقش زنان درباری در استقرار دولت صفویه و مناسبات سیاسی و خارجی پرداخته است و معتقد است این نقش آفرینی با نزدیک شدن به اواخر حکومت صفویان موثرتر و گاه مخرب‌تر شد. در آن زمان به دلیل تربیت ولیعهد و دیگر شاهزادگان در حرمسرا که باعث روی کار آمدن پادشاهان ضعیف و نالایق شد، زنان قدرت و نفوذی به دست آوردند و با توطئه چینی زمینه را برای تضعیف صفویان فراهم کردند. مهرداد نوری مجیری (۵۶) نیز در کتابی با عنوان «زن در عصر صفوی»، نقش و جایگاه زنان در جامعه عصر صفوی را در ابعاد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ادبی بررسی قرار داده است. اثر دیگر با عنوان «تأثیر و نقش زنان در تاریخ و فرهنگ اصفهان تا پایان عصر صفوی» از محمدحسین ریاحی (۵۷)، فقط به بررسی تعدادی از زنان تأثیرگذار در تاریخ و فرهنگ اصفهان عصر صفوی پرداخته است. اصغر منتظرالقائم و زینب شعبانی (۵۸) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش فرهنگی زنان در عصر صفوی» بر این باورند که زنان دوره صفوی که اغلب از خانواده‌های روحانیون، طبقات بالا و گاهی خانواده‌های متوسط هستند در زمینه‌های علمی، هنری (نقاشی، خطاطی و شعر) و مدرسه‌سازی در قالب وقف فعالیت عمده‌ای داشتند. آذر قلی زاده (۵۹)، در اثری با عنوان «نگاهی جامعه‌شناختی به موقعیت زنان در عصر صفوی» معتقد است زنان در این دوره از حقوق قانونی، آزادی فردی، ثروت و مالکیت محروم بودند. خانواده‌ها دختران خود را به عنوان هدیه به حرمسراهای شاهان تقدیم می‌کردند تا بتوانند از این طریق به موقعیت اجتماعی و اقتصادی خاصی دست یابند. بنفشه حجازی (۶۰)، هم در کتابی با عنوان «ضعیفه: بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر صفوی» به نقش و جایگاه زنان در ابعاد گوناگونی چون شرکت در تحولات سیاسی و فرهنگی از جمله وقف و امور جانشینی شاهزادگان و غیره پرداخته است. در این میان تنها اثر نزدیک به این پژوهش می‌توان به مقاله «آموزش زنان در دوره صفویه؛ زنان بیوت علمای شیعه»، از سمیه کرمی، فهیمه مخبر دزفولی (۶۱)، اشاره کرد. وی در این پژوهش به بررسی نقش و جایگاه زنان بیوت علمای شیعه در فعالیت‌های علمی و تعلیمی دوره صفوی پرداخته و اطلاعاتی در زمینه حضور و تأثیر زنان عصر صفوی در گسترش علوم دینی ارائه می‌دهد، اما تفاوت آن با این پژوهش عدم جامعیت در پرداختن به زنان تأثیرگذار دوره

تشکیل ساختار نمادینی را در آن سهیم هستند، تشکیل می‌دهند (۸). بنابراین، بر اساس نظریه ساختاربندی گیدنز افراد سازنده فرهنگ جامعه هستند و فرهنگ جامعه نیز تفکرات افراد را شکل می‌دهد و نوعی رابطه دیالکتیک بین آنها وجود دارد. در کشورهای اسلامی ارزش‌های دین اسلام را می‌توان به عنوان ساختار و باورهای دینی افراد را به عنوان عاملیت در نظر گرفت و فرآیند توسعه باید با توجه به این رابطه تحلیل شود. هر چقدر خوانش دینی در کشورهای اسلامی تسهیل کننده حضور زنان در عرصه‌های عمومی باشد، نقش زنان در توسعه نیز افزایش می‌یابد. بر این اساس، در دوره صفوی نیز زنان با توجه به ساختاربندی اجتماعی بر ایجاد تحول در جامعه تأکید داشتند و با استفاده از منابع مالی و توانایی‌های شخصی سعی کردند، در تغییر ساختار اجتماعی با توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی تأثیرگذار باشند.

بحث و بررسی

تأسیس مراکز علمی و آموزشی

تأسیس مراکز علمی و آموزشی، برای ترویج علوم همواره در دوره‌های گوناگون مورد توجه شخصیت‌های بزرگی چون حکام، وزرا و علمای دینی بوده است. در این میان یکی از اقشاری که تحت تأثیر مذهب و ثروت خود به انجام کارهای عام المنفعه گرایش پیدا کردند، زنان بودند. آنان به دلیل شرایط و جایگاه مذهبی و سیاسی در جامعه برای گسترش علم و علم‌آموزی به تأسیس مراکز علمی و آموزشی همت گماردند. از جمله در دوره صفوی مراکزی مهم که به همت این زنان تأسیس شد و نقش زیادی در ترویج علوم داشت، مدارس بود. سیاحانی که در دوره صفویه مدتی در ایران اقامت داشتند، از تعداد بسیار مدرسه‌ها سخن گفته‌اند. شاردن سیاح فرانسوی که در زمان صفویه سال‌ها در اصفهان اقامت داشته در سفرنامه خود در خصوص تعدد مدارس صفویه چنین نوشته است: «مدارس در ایران فراوان است... در هر شهری تعداد کثیری مدرسه موجود می‌باشد و حتی می‌توان گفت در هر ناحیه‌ای از شهر نیز مدارس بسیاری وجود دارد» (۱). مدارس در برنامه‌های آموزشی خود، با توجه به موقوفاتی که داشتند، از نظر مالی مستقل اداره می‌شدند و هر مدرسه با توجه به استقلال مالی خویش می‌توانست برنامه آموزشی خود را در چارچوب مذهب شیعه داشته باشند (۲).

اما اینکه میزان تأثیرگذاری زنان در ایجاد مراکز علمی از جمله مدارس در این دوره به چه میزان بوده، باید اشاره کرد که برای نمونه بررسی اسناد موقوفات اصفهان حاکی از آن است ۲۹٪ آنان توسط بانوان صورت گرفته است و مدرسه بیش‌ترین موردی است که آنان بر آن وقف کرده‌اند؛ در این وقف نامه‌ها شش مورد وقف بر مدرسه شده است (۹). این میزان از تأسیس مدارس توسط زنان

صفوی و تنها اشاره به زنان علمای شیعه است و هیچ اشاره به نقش زنان درباری و تأثیرات آنان در توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی ندارد. بر این اساس، می‌توان گفت همه این آثار به صورت گذار و پراکنده به نقش زنان در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی پرداخته‌اند. بنابراین، بررسی پژوهشی مستقل که نقش زنان عصر صفوی در توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی را آشکار نماید، ضروری می‌نماید. امید است این پژوهش این خلأ را تا اندازه‌ای پر کند و پیش زمینه‌ای برای پژوهش‌های دیگر باشد.

روش پژوهش

روش پژوهش در این پژوهش، تبیینی-تحلیلی با رویکردی تاریخی است. تلاش محقق در روش تاریخی بر آن است که حقایق گذشته را از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی صحت و سقم این اطلاعات، ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آن‌ها، به صورتی منظم و عینی ارائه کند (۷). جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای انجام گرفته و در نهایت، بر پایه یافته‌های حاصل از منابع گوناگون استنتاج و تبیین به عمل آمده است. روش کتابخانه‌ای در پژوهش‌های تاریخی دارای اهمیت و کاربرد فراوانی می‌باشد. مهم‌ترین ابزار در این پژوهش، منابع تاریخی نگاشته شده مورخان دوران صفویه می‌باشد. در انجام این پژوهش، منابع تاریخی و پژوهش‌های نوین مربوط به دوره صفوی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که در این بین تعداد زیادی آنان هیچ گونه اطلاعاتی در مورد این پژوهش ارائه نکرده‌اند.

چارچوب نظری پژوهش

در این پژوهش از نظریه ساختاربندی گیدنز در چارچوب نظری استفاده شده است. در نظریه ساختاربندی گیدنز، عاملیت و ساختار، دارای اهمیت است. منظور از عاملیت افراد و منظور از ساختار فرهنگ است. در نظریه ساختاربندی، حیطه اصلی مطالعه، اعمال اجتماعی است که در طول مکان و زمان نظم یافته‌اند. در نظریه ساختاربندی بر توانمندی افراد در ایجاد تحول در جامعه تأکید شده است. فرآیند توانمندسازی، بر جنبه مهم پویایی روند توانمندسازی تأکید دارد: پتانسیل توانمندسازی نه تنها از لحاظ منابع و توانایی‌های شخصی مردم بلکه از قوانین و مقررات ساختار اجتماعی وجود دارد. ارتباط ساخته شده توسط گیدنز میان ساختار اجتماعی و عاملان انسانی تبیین نظری این مورد که توانمندسازی اجتماعات و توانمندسازی فردی که هم بخشی دارند را تقویت می‌کند. در حوزه ارتباطی زنان که توانمند شده‌اند یاد می‌گیرند که چگونه وضعیت خود را به گونه‌ای متفاوت درک کنند و در نتیجه

نیز ملک خریده و وقف مدرسه کرده تا جایی که در تبریز و بسطام و قزوین و غیره هم موقوفه داشت (۲۰۰).

حکیم الملک اردستانی و زوجه‌اش زینب بیگم بعد از برگشت از سفر هند دو مدرسه بنا کردند. یکی مدرسه نم‌آورد در سال ۱۱۱۷ ه.ق که آن را زینب بیگم در محله نم‌آورد بنا کرد و آن دو جریب است و معادل مصارف آن املاک مستغلاتی خریده وقف کرده و یکی دیگر مدرسه کاسه‌گران که در همان تاریخ بنا کردند... و برای این مدرسه موقوفاتی در اردستان معین کرده‌اند. در مدرسه نم‌آورد همیشه بزرگان علما و فضلا به تعلیم و تربیت محصلان مشغول بودند (۲۰۰). این مدرسه تزئینات و کاشی‌کاری و گچ‌بری‌های رنگارنگ زیبا داشت و شاردن سیاح فرانسوی نیز از این مدرسه نام برده است (۱، ۱۸، ۲۱).

سیاست اداره مدارس در این دوره از لحاظ فکری تحت تأثیر اندیشه‌های غالب بر جامعه بود، چنانچه اگر واقف مخالف فلسفه و عرفان بود، از وقف کتاب‌های فلسفی و عرفانی پرهیز می‌کرد و حتی شرط می‌کرد تا دانش‌پژوهان مدرسه از مطالعه این کتاب‌ها نیز خودداری کنند. به عنوان نمونه مریم بیگم که متأثر از اندیشه‌های علامه محمدباقر مجلسی بود، برای تأکید بر اندیشه‌ها و باورهای خویش بر لوح سنگی به تاریخ ۱۱۱۶ ه.ق، که در محل مدرسه نصب شده بود، چنین آورده است: «و باید که کتاب‌های علوم وهمیه، یعنی علوم شکوک و شبهات که به علوم عقلیه و حکمت مشهور و معروف است، مثل شفا و اشارات و حکمت العین و شرح هدایت و امثال ذلک به شبهه دخول در مقدمات علوم دینی نخوانند و اگر یک سال بر احدی بگذرد و وی در علم و عمل ترقی نکند، باید از مدرسه اخراج شود» (۱۷، ۱۸). این نگرش محصول جنبش ضد فلسفه و عرفان است که در سال‌های اخیر عصر صفوی فراگیر شده بود. از جمله در وقف نامه مدرسه چهار باغ نیز آمده است که طلاب باید «از مباحثه کتب حکمت صرف و تصوف در مدرسه مبارکه احتراز» کنند (۲۲). درست در مقابل این اندیشه شاگردان دو «مدرسه جده» کماکان به فراگیری حکمت ادامه می‌دادند (۱۹). بنابراین، آنچه که بیش‌تر در موقوفات مدارس این دوره مطرح حمایت از آموزش و ترویج مذهب شیعه برای طلاب علوم دینی بود که از اواخر دوره شاه طهماسب اول شروع شد و تا پایان عصر صفوی ادامه پیدا کرد (۲۳۰).

نظارت به مدارس وقفی تنها به مردان واقف اختصاص نداشت و به خوبی می‌توان تسلط اندیشه زنان واقف را نیز در نحوه اداره مدرسه شاهد بود، به عنوان مثال اگر وقف‌نامه‌های مدارس: جده کوچک، جده بزرگ و مریم بیگم با یکدیگر مقایسه شود و تاریخ این موقوفات نیز در نظر گرفته شود، به راحتی مسیر حرکت جامعه از توجه به حکمت و فلسفه به سوی گریز از آن را می‌توان در این مدارس مشاهده کرد.

نشان از حضور گسترده زنان در ترویج علم در این دوره دارد. همچنین، دقت در آمار مدارس در این دوره بیانگر نکات بسیار جالب توجهی است. در جدولی که «ماساشی هانه دا» از مدارس اصفهان در طول حکومت صفوی ارائه داده است، نام ۲۵ مدرسه ذکر شده است که بانی چهار مدرسه بدون هیچ تردیدی بانوان هستند (۱۰). این مدارس به ترتیب زمانی عبارت‌اند از: «مدرسه جده کوچک»، «مدرسه جده بزرگ»، «مدرسه نیم‌آورد» و «مدرسه مریم بیگم».

پریخان خانم (۹۵۵-۹۸۵ ه.ق) از جمله زنان پرنفوذ هیئت حاکمه بود که نقش زیادی در ساخت مدارس در دوره صفوی داشت (۱۱، ۱۲). چنانچه وی مدرسه‌ای در اصفهان بنا کرد که به نام وی شهرت یافت و تا مدت‌ها طلاب علوم دینی در آن درس می‌خواندند (۱۳). این مدرسه پس از چندی ویران شد و مصالح آن در ساخت مسجد رحیم خان و مسجد نو به کار رفت (۱۴-۱۶).

نهادهای آموزشی دیگر که در عصر صفوی به همت بانوان تأسیس شد، مدارس «جده بزرگ» و «جده کوچک» بود که هنوز هم آثاری از آن‌ها باقی مانده است. مدرسه جده بزرگ در بازار اصلی اصفهان واقع بود و نهر آبی از وسط آن می‌گذشت. اطراف صحن آن کاشی‌کاری بود و دو طبقه حجرات طلبه‌نشین داشت. این مدرسه به موجب کتیبه‌ای از سنگ مرمر که بر دیوار یکی از غرفه‌های شمالی آن نصب شده است، به سال ۱۰۵۸ قمری و دوره‌ی شاه عباس دوم به دست دل آرام خانم ساخته شده بود. شاردن در سفرنامه خود این خانم را یکی از زنان شاه صفی معرفی کرده است (۱۷، ۱۸). مؤسس مدرسه جده کوچک، نیز «دل آرام خانم» - مادر بزرگ یا جده شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق) است. او همچنین، برای این مدرسه موقوفاتی نیز قرار داده بود (۱).

مریم بیگم دختر شاه صفی (۱۱۱۵ ه.ق) نیز مدرسه‌ای ساخت و موقوفاتی بر آن اختصاص داد. این مدرسه دارای هفت حجره بوده و چندین مدرس در آنجا تدریس می‌کرده‌اند (۲). همچنین، در منابع تاریخی از مدرسه مادر شاه صحبت شده که امروزه اثری از آن یافت نمی‌شود (۱۹). مدرسه مادر شاه سلطان حسین نیز مدرسه‌ای در چهار باغ اصفهان ساخته شد: «مدرسه‌ای که والده معظم آن حضرت در چهار باغ بهشت نشان اصفهان احداث فرموده، حیرت افزای دیده سیاحان جهان ورشک نگارخانه چین است» (۴). مدرسه مریم بیگم آخرین مدرسه‌ای است که در دوره صفوی توسط یکی از بانوان حرم، یعنی عمه شاه سلیمان صفوی ساخته شده است. این مدرسه‌ای نزدیک محله خواجه بنا شده، مساحتش تقریباً چهار جریب و موقوفه بسیاری برای طلبه و لوازم آن معین شده بود. مریم بیگم از شهرهای دیگر غیر از اصفهان

در حوزه‌های گوناگون علوم اسلامی همچون حدیث، فقه، تفسیر و ادبیات به تعلیم و تربیت بانوان دوره خود می‌پرداخت (۲۵).

افزون بر این، با توجه به افزایش فعالیت‌های علمی و ادبی زنان در عصر صفوی، کم نبودن زنانی مسلمان عالمی که با تألیف آثاری درخور، نقش مؤثری در روند علمی و پژوهشی آن عصر داشتند؛ چنانچه کتب و نسخ خطی بر جای مانده از این دوره، گواه تلاش زنان فرهیخته در عرصه علم‌آموزی و نشر علوم و معارف اسلامی در جامعه است (۱). برای نمونه می‌توان به بانو زبیده دختر ملاصدرا و دو اثر معروف وی به نام «شرح/ربیعون حدیثاً» در شرح چهل حدیث از پیامبر و امامان شیعه است (۱) و دیگری «شرح الشافیه فی علم‌الصرف» اشاره کرد (۲۶). می‌توان گفت مهارت بانو زبیده در علم حدیث و تفسیر زمینه تدریس آثار وی به عنوان کتب درسی در این دوره فراهم بوده است و به احتمال زیاد این آثار در بین زنان این دوره تدریس می‌شده است.

از دیگر زنانی که نقش مهمی در توسعه و ترویج علوم داشت باید به آمنه بیگم دختر ملا محمدتقی مجلسی (۱۰۷۰-۱۰۳۳ ه.ق) و خواهر ملا محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ه.ق) اشاره کرد. افندی، آمنه بیگم را از زنان عالم دوره خود برشمرده که تعلیمات مقدماتی چون صرف و نحو را نزد بزرگان خانواده مجلسی و علمای این دوره آموخت و تحت تعلیم و تربیت مستقیم پدر و برادرش محمدباقر نیز علوم اسلامی چون فقه، حدیث و تفسیر را به پایان برد و از پدر اجازه شفاهی یافت (۶). بسیاری از پژوهشگران شیعی او را در جرگه عالمان این دوره یاد کرده‌اند (۲۷، ۲۹، ۶). مؤلف ریاحین‌الشریبه در اثر «شرح الفیه ابن مالک» و دیگری «شرح شواهد سیوطی» را به آمنه بیگم نسبت داده است (۲۰).

افزون بر این، او در گردآوری اخبار بعضی از مجلدات بحار الانوار نیز به برادرش کمک کرده است (۳۰). او افزون بر تسلط بر علوم اسلامی، در حوزه شعر و ادب فارسی نیز تبحر داشت و دیوان شعری به او نسبت داده شده است. چند بیت از اشعار او بر سنگ قبرش در اصفهان نقش بسته است (۳۰). افزون بر آمنه بیگم، سه خواهر دیگر وی نیز از عالمان پارسا و با اخلاص عصر خویش بودند (۲۷، ۱۶، ۱). زکیه مازندرانی دختر آمنه بیگم نیز همانند مادرش به یکی از زنان تأثیرگذار در توسعه علوم اسلامی تبدیل شده بود. حسن امین در مستدرکات اعیان الشیعه، زکیه را «عالم، فاضل، فقیه و کاتب» خوانده است (۲۵، ۳۱). از زکیه مازندرانی شرحی بر الکافی اثر ملاصالح مازندرانی (همسرش)، بر جای مانده که به زبان عربی و در سال ۱۰۶۳ ه.ق آن را به پایان برده است (۳۲).

از دیگر زنان برجسته عصر صفوی حمیده رودشتی (۱۰۶۶-۱۱۳۰ ه.ق) بود. حمیده نیز مانند زنان بیوت علما در محضر پدرش

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که ساخت مدرسه از سوی زنان به دلیل هماهنگی و هم‌سویی با اهداف درازمدت حکومت صفویه بوده است و در این امر نیز به تغییراتی که به لحاظ بینش و تفکر در طی این دوران به وجود آمد، هم‌سویی نشان داده‌اند؛ بدین معنا که واقفان با گذاشتن شروطی برای مدرسان و طلاب قادر بودند مدرسه را به لحاظ فکری و علمی کنترل کنند و حتی چگونگی اداره آن پس از مرگ خویش را نیز معین نمایند و در واقع با این عمل، علایق و نظرات خود را بر آن تحمیل کنند. بنابراین، می‌توان گفت زنان و دختران عصر صفوی افزون بر علم‌آموزی به تأسیس مراکز فرهنگی و علمی نیز مبادرت می‌کردند و به این صورت از حامیان این عرصه به شمار می‌رفتند. چرا که تعداد زیادی از نهادهای آموزشی عصر صفوی در سایه‌ی توجه زنان مرفه این دوره به امور خیریه و کمک به تقویت علم و فرهنگ بنا شده‌اند (۵۳).

ترویج علوم

در قرن دهم و یازدهم هجری حضور زنان در عرصه فرهنگ و علوم گسترش پیدا کرد. منابع این دوره به زنان بسیاری اشاره کرده‌اند که در جرگه عالمان دین قرار گرفته‌اند که نقش بسزایی در ترویج علوم عصر خویش داشته‌اند؛ برگزاری کلاس‌های درسی برای بانوان و هم‌چنین، تألیف و استنساخ آثار، از مهم‌ترین فعالیت‌های آنان در حوزه تعلیم و آموزش بوده است. افزون بر این، تعدادی از آنان با توجه به اینکه در خانواده عالمان و بزرگان شیعه قرار داشتند در حوزه‌های فقه، حدیث، رجال، کلام، تفسیر سرآمد روزگار خود شدند. از جمله این زنان می‌توان به دختر ابن شدقم که منابع او را «ام‌الحسن» خوانده‌اند، یکی از زنان فاضل قرن دهم هجری قمری است که در خانواده‌ای عالم و دانش‌پرور رشد یافت و در کنار برادران خویش، تحت تعلیمات و آموزه‌های پدر (۲۵، ۶)، با اصول و مبانی حدیث آشنا شد و در سال ۹۸۳ ه.ق از پدر خویش و در سال ۹۸۴ ه.ق از شیخ عزالدین حسینی پدر شیخ بهایی اجازه دریافت کرد (۲۵). میرزا عبدالله افندی (حدود ۱۱۳۰ ه.ق) یکی از علمای دوره صفوی، ام‌الحسن را برجسته‌ترین زنان محدث این عصر دانسته است (۶).

خانواده صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام شیرازی (۱۰۴۵-۹۷۹ ه.ق) نیز تحت تأثیر پدر در علوم اسلامی تبحر زیادی کسب داشتند؛ چنانچه همسر ملاصدرا در شهرهای ری و کاشان مجلس تدریس برگزاری می‌کرد (۲۶، ۲۷۰). دختر ملاصدرا، ام کلثوم (۱۰۱۹-۱۰۹۰ ه.ق) ملقب به «بدریه» از زنان بزرگ عالم، فاضل و ادیب زمانه بود و در منابع او را هم‌ردیف شخصیت‌های بزرگ و عالم دوره صفوی نام برده‌اند (۲۶). ام کلثوم تحت تعلیمات پدر،

به ترتیب آن گستاخی کردن» شبهه‌ای در اهمیت آن ایجاد کرده است و آورده: «صبیه ابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا، گوهرشاد بیگم که رابعه زمان و مریم دوران است تمامی اشعار آبدار آن زمان را در سلک حروف تهجی درآورده و بر آن دیباچه‌ای که حد هیچ دانشمند و منشی نیست و در تمام ممالک ایران و توران و بلاد روم و مغرب و هند انتشار یافته، این کمینه [قاضی احمد قمی] قلیل البضاعه مجدداً به ترتیب آن گستاخی کرد» (۴۰).

پریخان خانم (م ۹۹۵ ه.ق) به شعر و ادب علاقمند بود و خود نیز طبع روانی داشت و شعر می‌سرود و «حقیقی» تخلص می‌کرد. در برخی از تذکره‌ها اشعاری از پریخان خانم باقی مانده است. برای نمونه:

ساقیا تکیه بر این دار فنا نتوان کرد

باده پیش آر که تغییر قضا نتوان کرد

خانه بر رهگذر سیل فنا نتوان ساخت

فکر جاوید در این کهنه سرا نتوان کرد

(۳،۴۱،۴۳)

او هم‌چنین، با برخی شعرای دوران خود نیز، نظیر محتشم کاشانی، مکاتبات و ارتباطاتی داشت و آنان را مورد تشویق قرار می‌داد. شعرای زمان هم در مدح پریخان خانم اشعاری سروده و صله دریافت می‌کردند. برای مثال، مؤلف نقاوه الآثار می‌نویسد: پریخان خانم «هشتاد غزل از دیوان ملاً جامی انتخاب کرده به ... محتشم کاشی فرستاد و مولانا مشارالیه غزل‌های مذکوره را جواب با قصیده‌های مرغوب بلاغت اسلوب به خدمتش ارسال داشت و ملکه بلقیس کوبه در مقابل، آن جناب فصاحت شعاری را به رعایت‌های دلنواز و تشریفات حاسد گداز بین الاقران ممتاز و سرافراز گردانید» (۵). محتشم کاشانی، شاعر معروف دوره صفوی، مورد علاقه و توجه پریخان خانم بود و قصایدی در مدح او سروده است (۴۴،۴۵).

برای نمونه مولانا محتشم کاشانی در مدح پریخان خانم آورده است:

در خواب نیز تا نتواند نظر فکند
نامحرمی بر آن مه و خورشید احتجاب
نبود عجب اگر کند از دیده ذکور
معمار کارخانه احساس منع خواب
خود هم به عکس صورت خود گر نظر کند
ترسم که عصمتش کند اعراض وز عتاب
فرمان دهد که عکس پذیری به عهد او
بیرون برد قضا هم از آیینه هم ز آب (۱۱)

از زنان دیگری که مشوق علم آموزی و شعر بود، باید با خان‌زاده خاتون سوران (م ۹۹۹ ه.ق) اشاره کرد. چنانچه او از زنان مدیر و شاعر بوده و به همسرش در اداره امور حکومت کمک

مولا محمد شریف رودشتی اصفهانی (۱۰۸۷ ه.ق)، از علما و فقهای طراز اول اصفهان با علوم و معارف شیعی آشنا شد (۳۳). او از برترین زنان عالم، مجتهد، محدث و آگاه به فقه، اصول و رجال در دوره خویش بود (۶). از جمله آثار برجسته‌ای که وی به رشته تألیف درآورد می‌توان به کتاب رجال حمیده اشاره کرد که در شرح حال رجال و روایان احادیث و آقا بزرگ تهرانی در کتاب مصفی المقال فی مصفی علم الرجال، آن را ذکر کرده است (۳۴). وی هم‌چنین، می‌افزاید که حمیده در بر علم حدیث هم تسلط داشت، به طوری که بر کتب حدیثی چون استبصار شیخ طوسی و غیره حاشیه نوشته بود. افندی از نسخه‌ای از استبصار یاد کرده است که سرتاسر آن را حمیده به خط خود حاشیه نوشته بود (۶،۲۰،۳۵). خط خوش و نستعلیق نویسی او حاکی از فراگیری اصول خوشنویسی است که احتمالاً از پدر و یا استادان دیگری آموخته بود (۶،۲۰،۳۶،۳۷).

برخی از زنان هیئت حاکمه نیز افزون بر کسب علوم متعدد، مشوق خوبی برای توسعه و ترویج علوم بودند و در این میان در اعتلای علوم دینی از هیچ اقدامی خودداری نمی‌کردند. بنابراین، این بانوان با توجه به نفوذ و تأثیرات خود، مورد ستایش بزرگان علم و ادب قرار گرفته و آثاری هم به نامشان به رشته تألیف و ترجمه درآمده است. افوشته‌ای نطنزی در مورد پریخان خانم می‌نویسد: «علمای زمان و فضلالی دوران به اسم سامیش رساله‌ها در اقسام علوم تصنیف کرده و بشرف مطالعه‌اش رسانیده، خدام ایشان را به جایزه‌های موفور و عواطف نامحصور بهره‌مند می‌ساخت» (۵). از جمله عبدی بیگ نوید شیرازی (م ۹۸۸ ه.ق) که تاریخ «تکمله الاخبار» را به نام او نوشته است. عبدی بیگ این کتاب را به سال ۹۸۷ ه.ق به پایان رسانیده و به پریخان خانم تقدیم داشته است (۳۸،۳۹). افزون بر این، علمای دیگری همچون شیخ رضی الدین محمد تستری اصفهانی (د. ۱۰۲۱ ه.ق)، کتاب «شرح ادعیه‌السر» را برای مریم بیگم عمه شاه سلطان حسین (۳۷) و ابوالمظفر محمد جعفر حسینی، نیز کتاب «تحفه نوابیه و هدیه‌الخرویه» را برای شاهزاده بیگم (ز. ۱۰۸۶ ه.ق)، دختر شاه عباس اول تألیف کردند (۲۵).

توجه به علوم ادبی

در این دوره، زنان نیز همچون مردان در علوم ادبی از جمله نظم و نثر تبحر زیادی داشتند، چنانچه گوهرشاد بیگم، دختر سلطان ابراهیم میرزا، تحت تعلیم پدر خود به مدارج والای علمی و ادبی دست یافت و منابع این دوره از او به عنوان شاعر، خوشنویس و نوازنده عصر صفوی یاد کرده‌اند (۱۱) در این میان، انتشار اشعار سلطان ابراهیم میرزا با مقدمه و تنظیم الفبایی دخترش گوهرشاد بیگم، مورد انتقاد قاضی احمد قمی قرار گرفته و با تذکر «مجدداً

تربیت و کار معلمی زنان خبر می‌دهد. او در ذکر فضایل شاه طهماسب می‌نویسد: «به جهت ایتم در هر شهری معلم و معلمه تعیین فرموده بودند که تا آن‌ها به حد تمیز نرسیده باشند به چیزی خواندن اشتغال داشته باشند» (۴۰). افزون بر این، یکی از مباحثی که زنان در آن تأثیرگذار بودند نشر علوم و معارف دینی مذهب تشیع بود. بانوانی همچون دختر شیخ علی منشار عاملی که از علمای دوره خود بود و با تسلط بر علوم اسلامی همچون فقه و حدیث نقش بسزایی در ترویج علم در میان طلاب زن داشته است (۶۲۰). همان‌طور که اشاره شد، ام‌کلثوم فرزند نخست ملاصدرا نیز از دیگر زنان عالمی بود که با برپایی مجالس آموزشی، به نشر علم در میان زنان می‌پرداخت. فعالیت‌های علمی و آموزشی این زن فراتر از محیط خانه یا مجالس درس بود، به گونه‌ای که با حضور در جلسات بحث و مناظرات علمی، قابلیت و توانایی خود را در پاسخ‌گویی به موضوعات متعدد علمی آشکار کرده بود (۲۵). آمنه بیگم فرزند علامه محمدتقی مجلسی و همسر ملا صالح مازندران نیز افزون بر کار تألیف به تعلیم و تربیت نیز می‌پرداخت. البته شایان ذکر است در این دوره نظام آموزشی مشخصی برای زنان عصر صفوی وجود نداشت و به احتمال بسیار، کلاس‌های آموزشی و مجالس درس زنان با حمایت برخی از مقامات حکومتی در مساجد یا منازل استادان برپا می‌شده است (۶).

بدریه، ملقب به «ام‌کلثوم» (۱۰۹۰-۱۰۹۱ق) از دیگر زنان فاضل و ادیب این دوره بود که علوم و فلسفه را نزد پدرش ملاصدرا فرا گرفت و در حدود سال ۱۰۳۴ق به ازدواج ملاعبدالرزاق لاهیجی معروف به فیاض درآمد. سپس نزد همسرش درس خواند تا آنکه در اغلب علوم استاد شد. وی با علما جلسات علمی برگزار می‌کرد و با فصاحت و بلاغت با آن‌ها مباحث می‌کرد و نقش زیادی در ترویج علوم اسلامی در این دوره داشت (۴۶).

فعالیت‌های علمی و آموزشی حمیده رویدشتی و دخترش فاطمه نیز افزون بر تألیف کتب علمی، تأثیر زیادی در تولید و ترویج علوم در بین بانوان دوره صفویه داشتند. رویدشتی از آثار و تألیفات خود به عنوان کتاب درسی برای آموزش بانوان این دوره استفاده می‌کرد (۲۰، ۲۵، ۳۹، ۶۰).

با توجه به جایگاه خاندان سلطان العلماء^۲ به نظر می‌رسد که خانه‌های آنان یکی از پایگاهها و مراکز مهم آموزشی زنان در اصفهان عصر صفوی بوده و با حمایت از زنان و ایجاد شرایط مناسبی برای تدریس آنان، گام مهمی در جهت دانش‌افزایی و

می‌کرده است. شعرای کرد برای دریافت صله و انعام از اطراف و اکناف به دربارش روی آورده، با قصاید و سروده‌های خود از او و خدمات ارزنده‌اش ستایش می‌کردند. بویژه که او مردم را به فراگرفتن سواد و درس خواندن تشویق می‌کرده و وسایل تحصیل را برای آن‌ها فراهم می‌آورد (۴۶).

زهره خاتون (د. ۱۰۷۱ق) مادر ملامحسن فیض (۱۰۰۷-۱۰۹۱ق) و خواهرش همسر ملاصدرای شیرازی، هر دو در ادبیات و شعر سرآمد زنان دوره صفویه بشمار می‌آمدند (۲۶، ۴۷). زینب خواهر ملامحسن فیض کاشانی، ملقب به «ام‌ابیها کاشانی» (قرن ۱۱ق) نیز از برجسته‌ترین زنان عالم، فاضل و شاعر خانواده فیض بود. آیت‌الله مرعشی نجفی، او را بانوی «عالمه شاعره» خوانده و با احترام بسیار از وی یاد می‌کند (۲۶). از زنان دانشمند قرن دوازدهم هجری اسیری اردکانی - دختر صدرالدین اردکانی (م. ۱۱۲۸ق) است که جده اعلای سید محمدعلی مدرس یزدی معروف به وامق (م. ۱۲۶۲ق) مؤلف تذکره می‌کده است. وامق در همین تذکره درباره‌ی این خانم می‌نویسد: «جده ماجده راقم نیز صاحب خط و ربط و در فن طبابت مهارت تمام داشته و در شعر طبعش روان و مطلب را نیکو بیان می‌فرمود، شعر بسیاری دارد و در اشعار خود «اسیری» تخلص می‌کرد» (۴۸، ۴۹).

عده‌ای از بانوان عصر صفوی افزون بر آگاهی و تسلط بر فنون شعر و ادب فارسی در نگاشتن متون ادبی و تلفیق نظم و نثر و همچنین، خوشنویسی مهارت بسیار داشتند (۵۰). اندک‌نامه‌های بر جای مانده از آنان حاکی از طبع ظریف، قلم زیبا و کلام شیوا و ادیبانه آنان است که به‌رغم حضور منشیان، خود نامه‌هایشان را می‌نگاشتند؛ همچون نامه‌ای که شاهزاده سلطان بیگم (۹۲۲-۱۰۰۱ق) به خرم سلطان (۹۰۹-۹۶۵ق)، همسر سلطان سلیمان قانونی (حک: ۹۲۵-۹۷۳ق) نگاشت. شاهزاده سلیمان، نامه خود را با استفاده از تشبیهات و استعارات به نظم و نثر بیان کرده و در بخش‌های زیادی از این نامه از آیات قرآن استفاده کرده است که حاکی از تسلط وی بر الفاظ و معنای تفسیر قرآن کریم است (۵۱).

برگزاری محافل علمی و آموزشی

زنان عصر صفوی برای توسعه و ترویج علوم افزون بر تألیف آثار ارزشمند، به برگزاری کلاس‌ها و مجالس آموزشی نیز می‌پرداختند. قاضی احمد قمی از اشتغال زنان در امر تعلیم و

^۲. سید حسین بن رفیع‌الدین محمد آملی اصفهانی (۱۰۰۱-۱۰۶۴ق)، ملقب به سلطان العلماء از فقهای شیعه در قرن یازدهم هجری قمری و وزیر شاه عباس صفوی. شهرت علمی سلطان العلماء به دلیل حاشیه‌هایش بر کتاب‌های علمی است.

^۱. سلیمان بیگم، (متولد ۹۲۲ق، موصل - درگذشته ۱۰۰۱ق قزوین) ملکه همسر شاه طهماسب یکم و ملکه مادر شاه اسماعیل دوم، شاه محمد خدابنده و همچنین، مادر بزرگ شاه عباس یکم بود. سلیمان یکی از قدرتمندترین زنان در تاریخ امپراتوری صفویان بود.

مهدعلیا یکی از زنان مقتدر و با اراده عصر صفوی و همسر سلطان محمد خدابنده که در این زمان فرمانروای بلامنازع کشور بود (۴۰)، آمده است: «در مسجد جامعه قدیم اصفهان، کتابه‌های حکیم پسند و حواشی خارج ایوان را نواب عالیه ستر کبری و مهد علیا، سلطان آقا، دختر نیک اختر شاه طهماسب بزرگ زینت داده و از کتابه‌های معلوم و محقق است» (۲۴). بر این اساس، می‌توان گفت بیش‌تر زنان واقف عصر صفوی از خاندان سلطنتی و طبقات بالا بودند و همانطور که اشاره شد، با انگیزه‌های متفاوتی به این امر می‌پرداختند.

نتیجه‌گیری

زنان به عنوان نیمی از جمعیت مؤثر جامعه همواره در جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی حضوری فعال دارند. چنانچه یکی از عرصه‌های فرهنگی که زنان در آن تأثیرگذار بودند، توجه به علم‌آموزی و ترویج آن است. در دوره صفوی نیز زنان به مسائل علمی و آموزشی توجه بسیار داشتند و با وجود عدم حضور محسوس آنان در سطح جامعه، به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر این فعالیت‌ها تأثیرگذار بودند. در این میان، تعدادی از زنان با توجه به قدرت سیاسی و مالی در دربار و جامعه، نقش مهمی در توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی در دوره صفوی بر عهده داشتند. به طوری که با توجه به بررسی‌های انجام شده بر اساس منابع عهد صفوی، می‌توان گفت توسعه و ترویج علوم و مراکز علمی در این دوره نظام معینی نداشت، اما به نظر می‌رسد زنان این عصر با انگیزه‌های شخصی و با توجه به دسترسی به امکانات مالی و حکومتی و با علایق خویش اقدام به ترویج علوم و مراکز علمی می‌کردند. این زنان افزون بر کسب علوم متعدد زمانه، در برهه‌هایی نیز خود به حمایت از دانش و دانشوران می‌پرداختند. چنانچه منابع این دوره به زنان بسیاری اشاره کرده‌اند که با تألیف آثاری درخور در جرگه عالمان دین قرار گرفته‌اند. برگزاری محافل علمی و دینی برای زنان و تألیف و استنساخ آثار، از مهم‌ترین فعالیت‌های آنان در حوزه تعلیم و آموزش بوده است؛ چنانچه با توجه به رسمیت مذهب تشیع و حمایت حکومت از آن، یکی از مباحثی که زنان در آن تأثیرگذار بودند، نشر علوم و معارف دینی مذهب تشیع بود. همچنین، برخی از بانوان افزون بر آگاهی و تسلط بر فنون شعر و ادب فارسی در نگاشتن متون ادبی و تلفیق نظم و نثر و همچنین، خوشنویسی مهارت بسیار داشتند و حمایت‌های خود را ادیبان دریغ نمی‌کردند. افزون بر این، زنان با تأسیس مراکز علمی و آموزشی و وقف اموال نقشی مهم در جهت گسترش علم‌آموزی در این دوره ایفا کردند.

علم‌آموزی هر چه بیش‌تر زنان و ترویج علوم و معارف شیعی فراهم می‌کردند. بر این اساس، این احتمال وجود دارد که مجالس تدریس زنان در این دوره در منازل علما تشکیل می‌شد و آنان در این اماکن به تدریس علوم اسلامی می‌پرداختند. بنابراین، می‌توان گفت بسیاری از زنان در این دوره کرسی تدریس و درس و بحث را در مساجد یا خانه‌های علما و دانشمندان دایر می‌کردند (۵۴).

وقف کتاب

در مورد انگیزه‌های زنان صفوی در ورود به عرصه‌ی فرهنگ می‌توان به این نکته اشاره کرد که اگر بپذیریم تطور حیات اجتماعی و فرهنگی زن در تاریخ و فرهنگ ایران، متأثر از سه عامل اصلی باورهای مذهبی، فرهنگ ملی و خرده فرهنگ‌های قومی و در نهایت، محیط اجتماعی و سیاسی بوده است. می‌توان فعالیت زنان عصر صفوی در زمینه‌های گوناگون را با انگیزه‌های متفاوت سیاسی، مذهبی همراه دانست. برای مثال، یکی از مهم‌ترین گرایش‌های زنان صفوی، توجه ایشان به امور خیریه به ویژه وقف کتاب بود. وقف کتاب در تمدن اسلامی از مهم‌ترین و کهن‌ترین کاربردهای وقف به شمار می‌رود. به‌نوعی که نخستین و شایع‌ترین نوع وقف کتاب، وقف قرآن کریم بوده است که از آن به‌عنوان «وقف مصاحف» نام برده می‌شد. در گذشته واقفان، معمولاً در ظُهر کتاب، وقف‌نامه‌های مربوط به مالکیت وقفی کتاب و شرایط بر آن نوشته می‌شد. این کتاب‌ها توسط واقفان به بقاع متبرکه، مساجد، کتابخانه‌ها و مدارس وقف می‌شد و در توسعه علمی و مراکز فرهنگی تأثیر بسزایی داشت (۱۸). چنانچه وقف کتاب عامل مهمی در ایجاد کتابخانه‌های بزرگ به شمار می‌رفت. به این ترتیب کتابخانه‌هایی با ماهیت و زمینه وقفی ایجاد شد. در طول تاریخ نیز، ساخت مراکز علمی و کتابخانه‌ها و تأمین هزینه اداره آن‌ها از مسائل بسیار مهم در کانون توجه واقفان بوده است.

بررسی تاریخچه وقف در دوره صفوی نشان می‌دهد که در طول این دوره، واقفان متعدد املاک و کتبی را بر مدارس و کتابخانه‌ها وقف می‌کردند؛ به‌گونه‌ای که این مراکز نقش مهمی در ترویج فرهنگ و علوم تشیع داشتند که به کمک درآمد موقوفات اداره می‌شدند (۵۲). در دوره صفوی نیز یکی از اقشاری که نقش بسزایی در گسترش کتابخانه‌ها و مراکز علمی داشتند زنان بودند. آن‌ها با داشتن امکانات مالی و رفاهی در راستای آموزش و گسترش علم و سوادآموزی جامعه عصر صفوی، به توسعه کتابخانه و وقف کتاب به این مراکز همت گماردند.

در این دوره زنان افزون بر تأسیس مراکز علمی، برای توسعه آن‌ها با اهداء کتاب‌های نفیس به کتابخانه‌ها و مساجد نقشی مهم در ترویج علوم و معارف دینی داشتند. به عنوان نمونه در مورد

ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

حامی مالی

تمام منابع مالی و هزینه پژوهش و انتشار مقاله تماماً بر عهده نویسندگان بوده و هیچ‌گونه حمایت مالی دریافت نشده است.

مشارکت نویسندگان

مقاله حاصل تلاش مطالعه و پژوهش تمامی نویسندگان است.

تعارض منافع

هیچ تضاد منافی در این پژوهش وجود ندارد.

References

- 1- Shirvani M, list of manuscripts of the Yazd Ministerial Library, Tehran, without a publisher, No date, 745.
- 2- Olearius A. Travel Book, translation and notes by Ahmad Behpour, Tehran, Ebtekar No, 2005, 305.
- 3- Ahmadi M, Parikhan Khanum, Big Islamic Encyclopaedia. vol 13, Tehran, Bezag Islamic Encyclopaedia Center, No date, 622.
- 4- Qazvini A, Fawad al-Safawieh, edited by Maryam Mirahmadi, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research, 1997, 81.
- 5- Afushte-ai M, Naqawah Al-Akhtiar fi Zikr al-Akhyar fi Tarikh al-Safawiyya, corrected by Ehsan Eshraghi, Tehran, Scientific and Cultural, 1994, 70-71.
- 6- Effendi M, Riaz al-Ulama and Hayaz al-Fazla, researched by Ahmad Hosseini Ashkuri, Qom, Ayatollah Murashi Najafi Public Library, 1980, vol. 1, 248-249, 239, vol 5, 407-405, 55, 40 .
- 7- Naderi A, Saif Naraghi M, Research Methods in Humanities, Tehran, Badr Publishing, 2006, 54.
- 8- Paersons Ch. The meaning of modernity, Christopher Pearsons conversation with Anthony Giddens, translated by Ali Asghar Sidi, Tehran, kavir publications, 2003, 135.
- 9- Ahmadi N, "On Safavid Endowments (Collection of Articles)", Tehran, Library, Museum and Document Center of the Islamic Council, 2013, 174.
- 10- Vale Isfahani M.Y, Khaldbrin: Iran during the Safavid era, Tehran, Mirhashem Mohhaddes, 1993, 154.
- 11- Turkman A, Tarikh Alam Arai Abbasi, edited by Mohammad Ismail Rizvani, Tehran, Duniya Kitab, 1998, Vol 1, 151, 135-136.
- 12- Hosseini Estrabadi H, Tarikh Sultani, from Sheikh Safi to Shah Safi, by Ehsan Eshraghi, Tehran, Ilmi, 1987, 103.
- 13- Qadiani A, Comprehensive History of Iran, vol 1, Tehran, Arun, 2007, 218.
- 14- Rafiei Mehrabadi A, National Works of Isfahan, Tehran, without a publisher, 1973, 29.
- 15- Ahmadi M, Parikhan Khanum, Big Islamic Encyclopaedia. vol 13, Tehran, Bezag Islamic Encyclopaedia Center, No date, 622.
- 16- Mahdavi M, Scientists and elders of Isfahan, Isfahan, Goldaste, 2004, 88, 999.
- 17- Sapenta A, History of Isfahan Endowments, Isfahan, General Endowments Department, 1985, 229, 346.
- 18- Hanfar L, Isfahan's Treasure of Historical Works, Misplaced, Thaghafi, 1965, 662, 682, 552.
- 19- Ahmadi N, "Reflections on the role of women in the development of endowments in the Safavid era", Waqf of the Eternal Heritage, 2017 Spring and Summer, (101-102): 130, 76.
- 20- Mahalati Z, Riyahin al-Shia in the translation of Shia women scholars, Tehran, Darul Kitab al-Islamiya, 1993, vol. 3, 375, 329, vol 4, 185, vol 5, 303.
- 21- Sultanzadeh H, History of Iranian schools from ancient times to the establishment of Dar al-Funun, Tehran: Agha, 1967, 274-292.
- 22- Jafarian R, Safavid in the field of religion, culture and politics, vol 2, Tehran, Hozha and University Research Center, 2000, 754.
- 23- Molvi A, draft list of endowments of Astan Quds Razavi, vol 1, Mashhad, (typescript registered in the Manuscripts Department of Astan Quds Razavi Library

- with general number from 58504 to 58510), 1974, 26.
- 24- Asif M.H, Rostam al-Tawarikh, corrected and revised by Mohammad Moshiri, Tehran, Jibi, 1978, 65.
- 25- Amin M, Mustardakat Ayan al-Shia, Beirut, Dar al-Taarif, 1987, vol 5, 91.
- 26- Alam Al-Hadi M, Riyad al-Janah, by the efforts of Ali Sadari Khoui, vol.1, Qom, Ayatollah Murashi Najafi Library, 2011, 13-16.
- 27- Behbahani A, Marat al-Ahwal Jahan-nama, researched by Allameh Mujaddid Vahid Behbahani Institute, Qom, Ansarian, 1994, vol 1, 62.
- 28- Karmi S, Mokhbar D, Women's Education in the Safavid Period; Women of Shiite scholars' life, Islamic Civilization History Research Journal, 2019 Autumn and Winter, (2): 568.
- 29- Khansari M.B, Ruzat al-Janaat fi Ahwala Ulema wa Al-Sadat, Vol 2, Qom, Ismaili School, 1972, 119-18, 349-346.
- 30- Fani Zenouzi m.H, Riyad al-Janah, by the efforts of Ali Sadraei Khoei, Qom, Ayatollah Marashi Najafi Public Library, 2011, vol 327, 3, vol 5, 258.
- 31- Hassoun M, Umm Ali Mashkoo, Aalam al-Nisa al-Momenat, Tehran, Aswa, 2000, 425.
- 32- Ostadi R, List of Manuscripts of Faiza Qom School Library, Qom: Mehr Printing House. 2016, 156-155.
- 33- Hor Ameli M.H, Amal al-Amal Fi Ulama Jabal Amil, Ahmad Hosseini Ashkuri, Volume 2, Baghdad, Al-Andalus School, 1965, 272.
- 34- Agha Bozorg Tehrani M. H, Musafi Al-Maqal in Sonabhi Alam al-Rajal, Beirut, Darul Uloom, 2008, 116.
- 35- Gharavi Naini N, Shia Hadith, Tehran, Tarbiat Modares University, 1996, 155.
- 36- Agha Bozorg Tehrani M. H, Tabaqat Al-Shia, Beirut, Darahiya al-Trath al-Arabi, 2008, vol 5, 191-192.
- 37- Mahdavi M, Tadzireh al-Qubor or scholars and elders of Isfahan, Isfahan, Thaqfi book store, 1969, 28-30.
- 38- Safa Z, History of Literature in Iran, Volume 5, Tehran, Ferdous, 1999, 751.
- 39- Abdi Beig Shirazi Z, Taklama al-Akhbar, edited by Abdul Hossein Navaei, Tehran, Ney Publishing, 1990, 99.
- 40- Qomi A, Summary of Al-Tawarikh, edited by Ehsan Eshraghi, vol 2, Tehran University, 1989, 637.
- 41- Tarbiat M, Scholars of Azerbaijan, by the efforts of Gholamreza Tabatabai Majid, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1999, 133.
- 42- Dihim M, Tazkreh poets of Azarbaijan, Vol 1, Tabriz, without a publisher, 1988, 51.
- 43- Moshir Salimi A.A, Women of Sokhnoor, vol 1, Tehran, Moboati Ali Akbar Scientific Institute, 1956, 133, 166-172.
- 44- Mohtsham Kashani A.M, The Generalities of Mohtsham Kashani, edited by Mostafa Faizi Kashani, Tehran, Surah, 1989, 97-99, 172-173, 190-192.
- 45- Vale Isfahani M.Y, Khaldbrin: Iran during the Safavid era, Tehran, Mirhashem Mohhaddes, 1993, 154.
- 46- Hijazi B, weak; investigating the status of Iranian women in the Safavid era, Tehran, Qaseida Sera, 2001, 43-49.
- 47- Faiz Kashani M, Allamah Mohammad Mohsen Faiz Kashani's Generalities, edited by Mosafi and Firuzeh Kashani, vol 4, Qom, Oswa, 2002, 139-249.
- 48- Rajabi M.H, famous Iranian and Farsi-speaking women from the beginning to the constitution, Tehran, Soroush and Ministry of Guidance, 1968, 13.
- 49- Vamq M.A, Tazkire Mikdeh, Beh Kush Hossein Masrat, Tehran, Nashr Mah, 1992, 265.
- 50- Moshir Salimi A.A, Women of Sokhnoor, vol 1, Tehran, Moboati Ali Akbar Scientific Institute, 1956, 133, 166-172.
- 51- Navaei A, Shah Tahmasb Safavi, a collection of historical documents and correspondences with detailed notes, Tehran, Farhang Iran Foundation, 1971, 347-343.
- 52- Edak S, Asadi S. "Establishment of schools and expansion of Shi'ism in the Safavid era", Moskvieh Quarterly, S. 8, 2012 Fall, (26): 10-18.
- 53- Mehmannaevaz M."Analytical review of violence, punishment and restriction against women in the safavid period, based on travel writers", Women and society quarterly, S. 10, 2018 winter, (40), 339- 364.
- 54- Sayyad Ko A. Bahmei M."The study of women's role and characteristics in "Mahboob ol Gholoob" written by

Mirzabarkhordar Ebn Mahmud Torkaman Farahi", S.7, 2017 Fall, (27), 61-69.

55- Khosravi H. et al. "The role and political position of women in the ruling body in the Safavid era", Quarterly Journal of Islamic Culture and Civilization, S. 12, Spring 1400,(42),83-100.

56- Mujiri M. Women in the Safavid Era, Tehran, Nedaya Tarikh Publishing House, 2017.

57- Riahi M H. "The impact and role of women in the history and culture of Isfahan until the end of the Safavid era", Payam Zan Quarterly, S. 1, November 2012, (140), 65.

58- Montazer al-Qaim A, Shabani Z. "Investigation of the cultural role of women in the Safavid era", Shia Heritage Inscription Quarterly, S.1, Autumn and Winter 2019,(2), 54-86.

59- Qolizadeh A. "A sociological look at the position of women in the Safavid era",

Women in Development and Politics Quarterly, S. 2, July 2013,(2), 77-88.

60- Hijazi B. Zaifeh: Studying the status of Iranian women in the Safavid era, Tehran, Qaseida Sera Publishing House, 2013.

61- Karimi S, Mokhbar Dezfuli, F. "Women's Education in the Safavid Period; Women of Shiite Scholars", Quarterly Journal of Islamic Civilization History, S. 2, March 2019,(53), 561-590.